

Жовтий князь (скорочено)

Василь Барка

Жовтий князь

1

Мати наряджає доню й радіє. Але вдушу закрадається тривога — знову навіщось повели чоловіка в сільраду. Чіпляються і гризуть: давай — як не гроші, так хліб.

Сім'я зі страхом чекає батька — чи не станеться чогось жахливого. Збираються йти до церкви. Оленка несміливо питає, чи, може, їй не йти, а то з неї сміються, глузують вчителі й учні. Дарії Олександрівні прикро, що її дитину даремно кривдять, але вона говорить дочці: "Терпи! Це годиною краще, ніж цілий вік хвалять". А в самої "от—от схопиться гнів: справедливий був би, але чимсь небезпечний. Нехай зникає в обширі серце, де нема йому чим горіти".

Син—первісток підкорився страхові і промовив з чужого голосу: "Навіщо пережиток?" Малі думають, що мама темніша тих, хто в школі навчає, "бо ті ходять з новими книжками, а вона старі читала... Так там була правда і серце, а що в теперішніх? Зла настирливість. Відчуває мати, як день у день "вони" настроюють дітей проти її думки і волі. Діти очужили". А що робити? "Вони" сильніші.

Обличчя у матері видовжене, щоки запали, очі темно—сірі без гострого блиску. Недавно Оленка одержала в школі з—за своїх пустощів та недбальства кілька низьких оцінок. Мати, побоюючись насмішок: мовляв, "дурна дитина у вас", грізно нагримала на доньку й мало не вдарила її. Та сплотніла, ледь не знепритомніла, потім так заридала, що всі аж злякалися й кинулися її втішати. Потім постаралася, стала краще вчитися і раділа за маму, якій дуже хотілося бачити високі бали в її зошиті. Мати потайки картала себе за той гнів. І згодом порадила своїй блідій, зі світлими очима доньці: "Оленко, дражнитимуть, що в церкву пішла, то промовч! Їхнє зло щезне, а правда — ніколи". Правда буде з ними і на небі, якщо будуть достойні, житимуть прощаючи і люблячи. Оленка взяла свій зошит, тримає в руках, хоче, щоб мама подивилася і похвалила. Для Дарії Олександрівни це свято — бачити доччині кривулі, але вона боїться перехвалити дівчинку.

Зайшла сусідка Ганна, посумувала, що ведуть людей у сільраду правити (збирати) останній хліб. Після цих слів у хату ніби тінь заступила і біда заглянула у вікна. Зажурилися ще й через дітей, яким наторочено, що "нові книжки церкву переросли. А ті книжки мертві!" Та й що зараз за навчання! Раніше скільки напам'ять знали і пісень, і казок. Тепер цього немає.

2

Хлібороби села Кленоточі, зібрані в сільраду недільного ранку, слухають промовця. Мирон Данилович дивиться на виступаючого і думає, що той через усіх і все переступить. Очі окунюваті, із скипілими затятими та жорстокими поблизками. Доповідач починає здалеку, а закінчує "корчуванням" несвідомих елементів і

зметенням їх "з лиця землі". Катранник з образою і жалем думає: "Так би зразу казав — давай весь хліб, бо вб'ємо! — як здобичник. А то кружить змієм і мучить".

Григорій Отроходін карбував слова з почуттям власної правоти. Постанова є — і виконай, чого б це не коштувало, хай навіть життя. Так і його керівник сказав: "Взяти хліб з мертвих — весь!" Отроходін знає: хоч і зневажливо слухають хлібороби, але налякані. "Подумаєш! — царі... Жуки з поскорюзлими мізками, а глядять, як шляхта: на кого? З підвищення, ніби драматичного кону, видно їх обличчя; всюди вирази гострої відрази, очі — з вогниками; тривога і похмурість віє по залі. Дехто збайдужів. У погляді того, що біля вікна, вражає докір з фосфоричною гіркотою свічення, від якого трудно відхилитись. Перевірити: притаєний! — з "індусів" (одноосібників, тих, хто не хотів вступати в колгосп); навколо таких, як правило, гніздиться опір".

Мирон Данилович стояв, якдо стовпа прикутий. З вигляду — середній чоловік. І прізвище звичайне, сільське — Катранник. Очі сірі, аж сиві. Вилиняла сатинова сорочка, сірий старий піджак. У вікно видно, як кінь, прив'язаний між штакетин, намагається дотягтися до бадилли. "Вже ми — як той кінь! — знов мучиться думкою Мирон Данилович.— Прикрутила партлінія, бур'янця не вхопим".

Дядьки принишкли, як соняшники перед грозою, а Отроходін розмахує руками і викрикує: "Зробимо, якз ворогами,— в разі невиконання! Відповідатимуть і сім'ї..."

Мирон Данилович похилив голову, бо знав, що дійсно розправляться, як це було в часи, коли заганяли в колгоспи. Хай він уже пропаде, а сім'я чим винна? "І до кого вдатися? Чого з ненашої сторони лізуть, сиділи б вдома... Ну, частину бери, і нам зостав; так куди там! Весь хліб дай, а сам згинь. Ми ж не ліземо до них. От пішли б по Москві і в хату цього гризуна — теж, і почали ритись: борошно сюди, картоплю сюди — все, все. А тепер спухніть з голоду! Не йдем же. Коли б і могли, не підем". З цікавістю і відразою роздивлявся селянин промовця, а сам думав, що "хтось десь, боговорожий, схотів швидко нагребти гроші,— і переллються сльози в золото, наситять жадобу". І справа ця показана на місяці — як Каїн піднімає Авеля на вила.

Коли Отроходін закінчив, несподівано виштовхався наперед сухенький хліборобик і спитав з відчаєм, хто ж дітей візьме, хто годуватиме, як їх не стане, адже весь хліб забраний. Дядьки й собі загомоніли, але Отроходін скипів, закричав, ще й пообіцяв арештувати тих, хто порушує тишу.

3

Микола та Андрій сиділи на подвір'ї і спостерігали, як сусідські хлопці намагалися залізти на повітку (сарай). Тоді Микола попросив брата сходити до сільради й подивитися, як там тато. "Більший має право посилати, і Андрійко слухається. Звик! Шанував брата: той боронив, завжди добрий і справедливий, з тихою і світлою думністю в худорлявому вигляді".

Але із сіней сільради вже виступили два сизомундирні міліціонери, а назустріч прямували місцеві партійці. Микола злісно промовив: "Хлібо-труси!" Андрій і собі: "Ами ні: михліботруди". Хлопці почали придумувати різні прізвиська тим, хто одбирав у їхніх батьків хліб. Це були хлібопроси і хлібовози, хлібокради, хлібобери та хлібохапи.

Микола попередив молодшого брата, щоб той ніде такого не говорив, бо через них тата можуть замучити по арештах.

* * *

Вигляд промовця нагадав Мирону Даниловичу страшного звіра, який часто марився ночами. Селянин думав: "Ну, ящір і є! Скоро — час головного, який від прірви і мучитель..." Недавно навіть питав у батюшки, від чого такі марення та думки і що його робити. Священик сказав: "Стережіть серце і не впускайте оману, воюйте з нею! Верніться в повну смиренність і живіть любов'ю, як світлом: до всіх, до Бога найбільше. І моліться в кожную хвилину. Молитва — найдужча сила на землі".

Ідучи по вулиці, Отроходін поглядає на двори і ображається, чому тисячники (двадцятитисячники) звуть пункт призначення "Муходрянськ"? Даремно, адже на селі не так уже і погано. У столиці влітку повно пилу й диму, а тут зелень і росяні світанки. Ну, а взимку, звичайно ж, краще в столиці. "Там народивсь і п'ястуком окріпнув: для неї ладен світ перетрусити — в переміну або загибель".

"Меткі очі в Отроходіна! Тільки раз обтяжився помилкою, залюблений в одну з колишніх технічних секретарок обкому. Про її зовсім легенький нахил до бухаринської фракції взнав аж при розквіті в сердечній драмі. Почав відступати і порвав відносини, але тінь пригоди простяглася на життєпис. Приятелі, що коло оргбюро, зрештою "зам'яли дрібний прогріх. Ретельність він виказав несамовиту!" І зрозумів одну дуже важливу для себе істину: "Ти хоч би перепронакомуністичний і в програмі, і в лінії, і в дисципліні, і катзна в чому, а тобі ціна в партії — копійка зелена, якщо проморгав ество справи: чоломбитство "хазяїнові!" Якдобратися до самого "верху", Отроходін так для себе й не відкрив, бо шлях туди був закритий численними неводами, "якими дрібна рибка партії відділена від смачних місць, зайнятих рибищами". Тому вирішив спробувати "просунутися" через низову мережу. Надіявся, що до "хазяїна" дійдуть чутки про його ентузіазм. "Йому "вгорі" нададуть великориб'ячу луску: ордени, "путьовки", абонементи на видовища, грошові конверти тощо... "Вгорі" — означає в столиці, в апараті, там життя в дійсному сенсі: з багатством змісту, а передусім без сонності "низу", де загрузли в побут, як тварини! — сорокаградусна, котлети з мухами, сімейні зради, духовна порожнеча і нудьга! Нудьга, хоч повісся".

Єдине, що гнівило Отроходіна, так це те, що дядьки " відмовилися мовчки відходити в землю".

4

Неділя випала найнещасливіша для Кленоточі й сусіднього села, звідки приходили богомольці, втративши свій храм, який перетворили на склад. Церква давня, біла, як празниковий хліб. Пережила і татар, і пожежу. І ось повідомили, що сьогодні, після відправи, її "закривають". Поприходило багато людей, дізнавшись, що служба остання. Батюшка сивий і слабоголосий, говорить про терпіння, про те, що можуть знищити тіло кожного, "а душу вбити безсилі, бо вічна".

Мати Катранника, Харитина Григорівна, слухає проповідь із зворушенням і сльозами, серцем сприймаючи слова про те, що Бог любить їх, що як покаються, то він

простить і помилує. Священик докоряє прихожанам, що багато з них забули про заповіді Божі. Хоч і стоять у церкві, а в серці — злоба. "Гризня, огнем дихаєм чи байдужістю. Заздрим і осміюєм, лаєм чорно і шкодим ближньому, як змії: без каяття, ніби так і треба. Хочем упертістю пересилити Бога. Вийдем із церкви і знов живем, як погани: в ненависті".

Бабуся страхається і думає, що справді так стало в селі: "розпились і розсобачились. Непоштиві ми, насмішкуваті і злі, нещирі, пліткуєм, як свині, про кожного — нечисто. Живем без страху Божого. В неділю бійка на вулицях. Озвірили! Хіба що кара справить". І похоплюється думкою — інших засуджує, а сама за роботою забуває молитися.

Закінчилася проповідь зі словами примирення: "Забудьмо, хто кому винен. Обмиймо душі від злоби і станьмо, як одна сім'я, в імені Спасителя... Звернімо очі до Нього в день іспиту, бо вже приходить. Будьмо тверді, як перші мученики перед звірами..." Люди плакали і "бачили свою долю: обікрадені і загнані в осоружну гуртівню, де стали — як жеброта, а хто не пішов, того зацьковано в дворищі з нуждою". Усі повиходили з церкви і стали чекати комісію, яка описувала церковні коштовності. Аж ось наближаються переписувачі і з ними комсомольці з ломами, сокирами та пилками.

Раптом заспівав псалма сліпий лірник. Голова комісії став нервово відмикати церкву, а до діда підскочив один: ти що тут, мовляв, контрреволюцію розводиш! Натоп линув разом з комісією. Поки та не отямилася, народ забирав церковне обладнання і ховав під поли, за пазухи. Кадила, священичі одежі, таці, лампадки, корогви, книги — всі речі, які можна врятувати від напасників, щезали негайно, як і самі люди. Незабаром не стало ні прихожан, ні цінностей. Начальник забурчав, мовляв, нічого, усе знайдемо, і звелів знімати дзвони. Люди мовчки дивилися на це плюндрування. Було сумно, як після пожежі.

5

Підходячи до хвіртки, Дарія Олександрівна побачила, що йде чоловік із синами, а за ними суне бригада з підводою. Жінка розуміє, що прийшли за останнім, і скрикує, бо вже все забрано, як і землю. Розпорядчик лютує, називає їх підкуркульниками, хоч вони бідні й не дотяглися навіть до середняків. Він грозить, що покаже, як дійсно буває забрано. А в сусіда школярі—піонери під орудою партійця скандують: "Куркуль! Експлуататор! Віддай хліб!" Сусід спокійно відповідає, що він не експлуататор, хай подивляться на його руки і ще на чиїсь. Діти зирнули на білі, м'які руки директора—партійця, але той грізно звелів їм "мітингувати" далі, погрожуючи хліборобові зробити з нього Свитченка (незаможника, який часто прилягав на моріжку і хропів). Сусід відповів: "Зробити з мене Свитченка легко; а от зробити з Свитченка мене — це трудніше".

А на подвір'ї Катранників бригада вганяє в землю щупи, копає лопатами, розхитує кожен стовпчик, дошукуючись захованого зерна чи чогось їстівного. В хижі все перевернули, забрали навіть квасолу, що була залишена на насіння, хліб зі столу, бурячки червоні з діжки.

"Мирон Данилович, як засуджений на шибеницю, білий, стояв під стіною проти вікна. Була мить — йому здавалося: вхопить сокиру з підпиччя і розвалить голову розпорядникові, бо так ограбував хату, що дітей нагодувати нічим..." Жінка метнулася відняти хлібину, але її відштовхнули кулаками. Діти стояли притихлі, настрахані. Коли бабуся зайшла до хати, то обмерла. Там було як після землетрусу. Забрано все їстівне. Вона пішла вмовляти вартового залишити що—небудь, а той ніби й не чує. Бо за ним Отроходін, який "проінструктував": "Забрати до крихти" А далі, вгорі — "вождь партії і держави".

Приголомшена сім'я розкладала речі на місця. Потім діти запросили їсти. Мати викопала десь на грядці бурячків, зварила юшку, яку їли із сухарями, що були розсипані по хижці. Бабуся й мати переглядали одержину, бідкались, що за горе на них насунулося. Мирон Данилович сказав: "Походом на нас рушено. То тільки видається, що їх прапори червоні, вони темні". Дружина попросила його стримуватися, щоб "зберегти малих від страху". Господар згадав Лук'яна, якому до вподоби були нові закони. Він завжди перший за все голосує і зі всім згоджується — його влаштовує і позика, і розкуркулення. Потім Мирон Данилович розказав новину. Проїжджали через їх станцію Молотов і Каганович, наказували розбити кутки в хатах і весь харч винести, а хлібозаготівлю виконати якісним зерном. Секретаря, який із завданням не справився, арештували, і невідомо де дівся. А ще люди кажуть, що для тих двох у вагоні було всього повно, яку ресторані,— "і харчів, і напоїв, і м'яса, окороків, ну, всього!.. Питва найкращі, котрі на експорт. Як люди взнали, аж дивно?"

Мати попросила не говорити такого при дітях, щоб десь не вирвалося.

6

У повній темряві, пильно прислухаючись, господар відкопував запас, для сім'ї найдорожчий, — пшоно в клунку. Відібрав трохи, решту закопав знову. Йшов додому крадучись. Тихцем зварили кашу, збудили дітей до пізньої вечері, їли і не наїдалися. З тієї ночі зайшла в хату невситима жадоба до їжі.

Мирон Данилович із неспокою спав недовго. У сутінках прокрався подивитися, чи не видно його сховку. Поглядав на обидва боки — що з рослин годиться в горщик. Знічев'я пішов навідати Никифора Кайданця. Атам сидять, чекають обшуку. Раптом гуркіт у ворота — кличуть сільрадівці хазяїна, тичуть йому повістки. Коваль говорить, що він працював у містечку, там і оплатив податок. Йому погрожують, що, мовляв, раз не хоче вступати в колгосп, хай платить за всіма повістками. А не захоче платити — значить ворог. Кайданець намагається розтлумачити непроханим гостям, що платити йому нічим, бо не одержує заробітної плати в державній кузні вже п'ятий місяць. Слухати його ніхто не хотів.

Приголомшені горем Кайданці зайшли до хати. Жінка, все—таки на щось сподіваючись, промовляє: "Може, перебіжить пошесть?" Сусідський тесля, що завітав до них, відповів: "Перебіжить, а нас не буде!" І згадав знайомого математика з академії, якому стругав полиці для книжок. Той старий сказав, що так постановлено: народові заплатити своїми шкірами, як карбованцями великими. Бо "ми крайні, з кого дерти."

Цінності церков перепродані будуть. З'являться хитруни до півмертвого і покажуть сухарик, промовляючи: віддай з грудей хрестик — сухарик дістанеш! І віддасть, аби пожувати щось, поки сконає". Господиня заперечила — їй не віриться, щоб з ними так. Сусід Стадничук загарячився: "Наслано збісованих, і вони в немовлят з губи крихту хапають. Був я в дворі Касяненка: там діти грудні, а ці прилізли, риються в колисках... дітей викидають просто додолу і дошукуються під пелюшками, чи нема крупинок, бережених на кашку; все чисто забирають! Ви собі мріть із немовлятами!.. Всі ж головні начальники обшуків і грабунків, хто? — саранча з столиці". І сказав, що, мабуть, треба тікати на Кавказ, поки не пізно.

Кайданець пильно слухав, а потім запропонував жінці збиратися. Та заплакала, бо як можна від рідних стін відірватися? Тоді господар вирішив їхати сам на підробітки. Мирону Даниловичу ця думка теж запала в серце.

7

Мирон Данилович наближався до колгоспу. Йому жаль стало тих людей, яких заганяли в "турлучну вигадку". На подвір'ї метушня: поздыхала худоба, забрана у селян. Тепер шукають винних. В одному дворі стурбовані господарі біля околілої корови. Тітки говорять між собою: "І таке скрізь. Птиця падає мертва, без причини". Дід роздумує вголос: "Чи не кінець світу це?"

Мирон Данилович проминув гай. Летіла галка і раптом впала мертва до ніг чоловіка, що той аж здригнувся.

Катранника гукнув Калинчак Петро, косар, теж "індус". Поговорили про злі прикмети: мабуть, біда близько. Петро розповів про Зінченка, завідуючого курортом, що був неподалік. Той, хоч і партійний, але допоміг йому, дав накопити сіна на своїй території, пожалів дітей. Колись його батько був розстріляний через те, що не голосував за розкуркулення. Незабаром і Зінченка, і Калинчака викликали в міліцію, але якось вдалося все влаштувати. Скоро завідуючого курортом перевели кудись в інше місце.

Мирон Данилович йшов і похмуро думав, що лихо приходить, а помочі — ні від кого. Він намагався відігнати від себе страшну примару, що весь час вважалася йому у вигляді чи то ящура, чи то змія. Проходив мимо будинку партосередку і зненацька почув постріл. Потім голос жінки, що кликала на допомогу. Мирон Данилович підскочив до сходів, але звичний страх перед будинком, "звідки завжди сунуло і загрожувало начальство, приїждже — владичне, і тутешнє — дрібне, проводячи розор", зупинив його. Потім нагодився рахівник сільради, і вони разом зайшли: на підлозі в калюжі крові лежав секретар райкому. Подивилися боязно на папери, що лежали на столі. А там — смертний вирок для села — наказ із Москви, щоб здати дев'яносто процентів хліба державі. Нижче нерівними рядками дописано рукою секретаря, що він не може цього зробити... Мирон Данилович робить висновок, що самогубець був по-своєму чесний. А рахівник відзначив, що інший би село задушив. І пішов дзвонити до сільради, повідомляти про подію.

Прибули уповноважені, Отроходін, стали допитувати свідків. Очі Отроходіна

звужилися, коли він побачив Катранника. Раз незлюбивши і запідозривши селянина, Отроходін, як і інші партійці, намагався зіпхнути жертву з життєвої дороги будь—якими шляхами — правдою чи неправдою. "Мирон Данилович відчув, як він опинився дичиною в міцніших, ніж залізо, тенетахзапідозрення. І серце впало".

Свідків допитували з погрозами, наказали мовчати про трагічний випадок. Мирон Данилович пішов, відчуваючи, що за цими подіями, можливо, потягнуться інші, ще страшніші. Вдома розповів дещо, а про записку секретаря мовчав, щоб не хвилювати рідних, не ятрити їхні поранені душі.

Надвечір до Катранників прибігла тітка Ганна і двоє дівчат. Вони принесли коштовну церковну чашу і просили в Дарії Олександрівни поради, куди її сховати. Чаша сяяла, як живий вогонь, як вранішня зоря. Жінки зачаровано дивилися на святиню. Зробилося так гарно і спокійно на душі. Але ж треба зберегти цю чашу, сховати десь надійніше, бо дівчата, що вихопили її з—перед очей комісії у церкві, чекали вдома обшуку. Бабуся порадила звернутися до пічникової жінки, яка була дуже мовчазна і богобоязлива. Тим більше, що чоловік її працює для колгоспу й обшукувати їх не будуть. Послали по пічникову Мар'яну Андрійка, суворо наказавши нікому нічого не говорити. А самі присіли на призьбі й зажурилися. Здається, тільки сонце у світі чуло їхні жалі.

Пічники вечеряли картоплею і трохи з олією — без хліба. Мар'яна, літня невисока жінка, з ознаками давньої краси, почала хутко збиратися, почувши про справу, а малого гостя запросила до їжі. Андрійко спочатку боявся пічника, але потім, коли той пригостив хлопця ще й грудочкою цукру, посмілішав і став розпитувати, як той цукор роблять.

Коли біг додому, зустрів сусіда з їдким жовтим обличчям. Той кілька днів постійно спостерігав за Катранниками. Через це батько не міг навіть пробратися до свого сховку по пшоно. А голод усе сильніше починав дошкуляти, і капустяні корінці зовсім не могли його вгамувати.

Ретельно прислухаючись, пічники вночі копали яму. Вони намагалися зробити це тихіше, щоб не накликати біди. Чоловік викопав цілу шахту, зробив із цегли та цементу сховок, поклав туди скриньку із чашею і став загортати разом із жінкою яму. Зверху поклали скибки з травою. Працювали до світанку і сумно думали, що роботи в колгоспі для них уже нема, отже, треба виїжджати з села.

Максим розповідає жінці про зустріч з головою колгоспу Вартимцем. Той ходить, як сновида. Худоба подохла й складено акта, що він у цьому винен. Каже: "Вартимця нема того, що був. Знаєш, за годину деколи життя перевернеться. Служив їм, як віл, собі рвав жили і всім — підганяв, бо вірив: ось правда. Вони ж, по центрах, дров наламали чортам на розпал. З нами обходяться, як дурні хазяї з собаками. От і я: піду під суд, можуть і в концлагер загнати, і на розстріл, значить, я їм ніщо. Віриш, що є чорти?" І став розпитувати пічника про пекельний вогонь. Потім порадив якнайшвидше їхати влаштовуватися на цегельний завод, поки там є робота.

Пічник порадився з дружиною і вирішив скористатися порадою голови.

Тільки Катранники прибрали на столі після голодного снідання — як комісія в двері. Важкий, як індик, обдутий уповноважений кидає спересердя до Мирона Даниловича:

"— Гляжу, ще живий! Де ти їжу береш, що не здихаєш?" Вражений до глибини серця, батько подумав: "Це мені смерті хочеш, присурганивши з своєї Москви,— за віщо? Тобі ж не зичу гибелі!"

Раптом крик — знайшли закопані на попелищі бурячки. Тепер — кінець! "Небагато буряків, а гамору навкруги — мов знайшли скарбницю царя. Перебирають знахідку в мішечок і складають опис. Шікрятів радий! — і лається..." Півдня пробули в смутку, ніби живцем поховані. Діти просили їсти, а дорослі зацитькували: терпи, дитино!

Мирон Данилович вирішив навідатися до магазину, хоч знав, що харчі там бувають не частіше, ніж у пустелі. Зустрів шкільного сторожа. Той сказав, що дають борошно, але таке, що після нього животи скручує. Мабуть, із собачих кісток зроблене. Та ще й дороге. Катранник добувся до прилавку. В ніс ударила така їдуча гниль, що його ледь не знудило. Вийшов надвір. Почув, що в хаті робітника олійного заводу продають макуху. Хоч дорого, але добру. Мирон Данилович подався туди, виторгував чотири кружки. Приніс додому, стали пробувати, радитися, що з нею можна зробити, щоб була здатна до вживання. Прийшла хвора тітка Ганна і попередила, щоб не брали в Йосипенків борошно. Вона з'їла лише шматок коржа, а ось так отруїлася. Інші, хто купляв, теж покотом лежать, мертві.

Пішла, ледве переставляючи ноги і несучи, ніби празниковий гостинець, кусник макухи.

Катранники кілька тижнів жилися макухою, але й вона закінчилася. Діти так виголодніли, що не могли сидіти в школі. Тим більше, що там холодно. Питає якось мати, чого сьогодні дітей вчили в школі. Ті відповідають: "Вчитель казав, що наші батьки — саботажники... А ще про партію, як гарно при ній..." Дарія Олександрівна подумала, що навчання можна перервати: "Бо з якої речі? Змордовані діти від їхнього голоду будуть душами калічитись, завчаючи злу неправду про батьків". Того дня "наука" для дітей і скінчилася.

"Микола став аж землистий; запав очима і щоками, і всією душею. Сорочка висіла на раменах, як на жердинці". Хлопець увесь час мовчав і болісно думав. Потім озвався до батька: "Половину вчителів забрано, нема нашої історії..."

"Менший зберіг живі поблиски в погляді, хоч зробився схожий на старичка: голова велика, а шия тоненька, як стеблинка жита, і на ній голова хитається: страшно постарів хлопчик і сміх стратив.

Тільки в Оленки трохи радості в очах, але вже, здається, нетутешньої", — стала доня схожа на воскову свічку: догоряти чистим вогником...

...Харитина Григорівна враз ветха зробилася за осінь — тінь себе самої; рука тремтить і зір погас: неспроможна нитку в голку всилити, а недавно була видюща.

І видається, час летить, як буря непрозорима,— всіх разом із хатою відносить, наче

пором, відірваний від струни, до невідомого урвища і водяного спаду, чорнішого, ніж ніч.

Дарія Олександрівна, хоч найменше їсть,— усе дітям віддає! — але тримається, мов чудом. А висохла... висохла хворісно.

Губи окреслилися в страдному і строгому виразі, а разом — з почуттєвою тихістю... "Праведниця моя!" — відгукнувся враз всім серцем до неї Мирон Данилович, але не проказав цих слів: боявся стратити їх щирість, коли вимовить".

Діти сиділи в хаті, жуючи рештки від макухи, потім майнули разом із батьком у пошуках їстівного. На глухих садибах знайшли кілька картоплин, бурячків, капустяних качанів. Батько дивився на дітей і з відчаєм думав: "Бідолашні, бавляться і не знають, яке нещастя буде!" Адже зараз лише осінь, а скоро зима!

Світ для Мирона Даниловича перетворився з білого, світлого на чорний, у якому немає місця для душі.

Вирішив піти спробувати щастя біля млина — інколи люди дістають з кілограм борошна. Якби поїсти справжнього хліба, можна віджити.

Рвала серце жорстока несправедливість. Через те був нервовий, стривожений. Ледве дійшов до млина. І побачив там цілу кріпость. Навкруги никали люди, сірі й дрібні проти такої споруди.

"— Он, залізним колесом наш хліб тягнуть: од твого рота і од мого: прямісінько в Москву і там далі, далі, чортовому синові! — сказав дядько". Купка дітей хотіла поза вагонами пробратися у двір млина, але тут вискочили міліціонери — бистрі, мов з цепів спущені, стали розганяти підлітків лозинами і ломаками, б'ючи по чому попало. Люди падали — хто скалічений, а хто й зовсім мертвий.

"Гурти селян в розпачливій застигlostі: худі, як обгорілі стовпці, в лахмітинах замість одежі, приковані поглядом до брами. Там їхній хліб, що здобули в кривавиці чола, там борошно! — можна спекти буханчик і віджити, і врятуватись... бо хилить біда до землі, в чорноту, і нема надії на підмогу і рятунок".

Завантажені поїзди ідуть один за одним, ледве відповзають. Торохтить підвода, підбираючи мертвих. Їх відвозять до ями, скидають і ледь притрушують землю.

Мирон Данилович походив біля брами і побрів додому. По дорозі чув, як люди говорили, що треба їхати на Воронежчину, там можна одяг поміняти на хліб. Ці слова запали йому в душу. Вирішив їхати.

Вдома він попросив жінку відібрати речі, які можна поміняти. Відпочивши трохи і пожувавши макухи, знову пішов на роздобутки — до Зміїного яру. Виривав із струмка їстівні корінці, збирав листя і складав у мішок. Приніс додому — на обід. Зварили юшку. Вона хоч і підкріплювала трохи, але після неї так болісно нудило.

Діти німо мучилися, а дорослі дивувалися — звідки в них терпець? — як у старих.

Господар зібрався в дорогу і пішов, стривожено слухаючи тихий плач за собою.

До залізниці Мирон Данилович пробивався крізь завірюху. Зустрів інших людей, які теж були вигнані з хат голодом і розбоем уповноважених. На вокзалі "скрізь під

стінами, на камінні, люди: в лахмітті, знічені від холоду; їм довго ждати, бо потяги дуже спізнюються". Катранник із натугою проник через юрму до вагона, зайняв верхню полицю. Задрімав і раптом відчув, що чиясь рука добирається до його кишені. Шарпонувся — і злодій зник, як примара. Мирон Данилович довго не міг заспокоїтися.

Дорога була довгою, з пересадками, і селянин боявся проминути Воронежчину. Зговорилися з дідком—сусідом. Той уже їздив міняти хліб і все знав. Порадив триматися його. Підказав, що міняти треба не на борошно, бо одберуть, а на щось інше, наприклад лузгу.

На станції, куди прибули, всюди облава. Міліція обшукувала всіх, жадібними очима поглядаючи на клунки та мішки й одбираючи найцінніше. Жінки в сльози, але на них не зважали, "штурханами і їдкою лайкою відганяли геть, хто впрошував".

Поки йшли до села, дідок розпитував Мирона Даниловича, чи той колгоспник. Катранник пояснив, що він "індус": так дражнять одноосібника. Бо колгосп — то татарщина. "Одкаснися своєї душі, стань побігайлом. Об кусок рельси дзвякнуть, і ти потягнув ногу швиденько, як собака, бо битимуть. Що заробив, не бачиш; ти жили собі рви, а другий дурно рукою водить, міраж рівна: робочий день. Погана витівка — на розор". Тоді дідок пояснив: "Не скажіть! Витівка хитра. Знаєте, за яку ціну добро з колгоспів беруть? За десяту часть і ще меншу, супроти ціни в магазині, де це спродується... люди, капіталізові не снилося!"

— Хвалять, що то дорога в радість, а я думаю — в хлівець.

— Бо силувані. Якби своїм наміром, то з хлівця палац би втнули. А раз душа не прийма — пустяк діло!

— Хто не хоче, того чорнять: ворог і підкуркульник.

— Ворог? — сміється дідок.— Проворна вигадка. А скажіть, чого так повно репету, галасу, гвалту, мовляв, скрізь ворог і скрізь? — чого день і ніч кричать, і ревуть, і надриваються, аж вуха всім глушать, кругом повторюють без кінця і краю, і роздруковують без числа в газетах підряд, аж очі сліплять,— тичуть в уха, в очі, в рот, вніс, що аж очуміли люди,— чого так і навіщо?

— Хтозна. Цього повно, засипали зверх голови.

— Отож! Ярмаркові джмілятники кричать: "Держи!" — і показують на когось, хай народ туди глядить.

— Значить, вони... — почав Мирон Данилович.

— Це ж саме і значить! — перебив дідок.— Не вимовляйте, бо десь вирветься само і тоді смерть. Кожного, хто знає, що то "значить", уб'ють, і його сім'ю теж. Бо відкривається, як пророцтво сповнено: про сатану і звіра, йому службового, про виконавця і жовту одежу, в якій він князює,— при кінці віків, що ось тепер приходить".

Мирон Данилович спитав, чи скоро ж це станеться, а дідок відповів, що зовсім скоро.

Скрізь по селу ходили люди, торгувалися з господарями. Дідок привів Катранника до своїх знайомих. Привіталися, як годиться, і розпочали торг.

Мирон Данилович наміняв два мішки лузги і клунок пшона. Хазяїни ще й

нагодували подорожніх теплим борщем.

Ледве дотягли свої клунки до станції. Прилаштувалися біля стіни, потім стали за квитками. Аж ось — облава. На щастя, лузги і пшона того дня не одбирали. Голосно горювали ті, хто позбувся останнього борошна, останньої надії. "Осторонь стояли головні обдирщики: два в формі установи "круків" і два в штатському — теж гайворони, хоч в іншому пір'ї, з парт-комів, "шишки" звідти. Вираз презирливої нудьги відтягав їм нижні губи, коли перекурювали папіроси, відвертаючи обличчя набік. Ніби їм навіки байдужно, однак з найхижішою гостротою темних зіниць стежили грабунок — чи відбувається "чисто", себто без пропусків".

Дідок сказав, що то через розпорядчиків виконується воля звіра. "Виліз він з багна в образі компартії — зразу кинувся на сім'ї людські: розриває їх, бо сказано — звір. І він не останній; будуть зліші. Потім всіх придавить один. Поставить на всякому спокушенному знак: що думати і що робити. Хто відступає — кара! Всіх супротивних йому, але вірних Христу, викликатимуть і вигризатимуть з ниви життя, вбиватимуть, як чужих птахів,— огнем, залізом, голодом; подібно тепер робиться. Погіршає люто при останньому звірі... Скибки хліба не дадуть, коли не покажеться знак на лобі і на долоні, кладений від князя, що при дияволі ходить".

"Тільки вкріплені серцем до Церкви врятуються з прірви: однаково, чи православні, чи з других приходів. Тут, між нами, Церкві дано силу — зібрати всіх добрих в останні часи спасіння. Держіться твердо, бо сказано: хто вірний до смерті, одержить вінець життя. В годину скорбі смертної відновить правду перед очима!"

11

Хуртовина замітала все навкруги. У хаті холодно і голодно. Кожен терпить про себе і мовчки конає. Бабуся занедужала. Усі, забувши про свою біду, припадають біля неї.

Дарія Олександрівна вкинула в горщик жменьку пшона із залишків, щоб хоч посьорбати гарячої юшки. На розтопку знайшла трохи тонких пеньків, соняшничину і стару соломку. Потім згадала про невикопані біля струмка бурячки, пішла з лопатою за ними. Вдома почала поратися з бурячками, радіючи, що бабусі може полегшати від борщу. Раптом відчула, що в хаті щось негаразд. Кинулася до Харитини Григорівни, а та вже й холодна. Дарія Олександрівна скрикнула і гірко заплакала. "Була їм стара, як великий янгол: тільки ними жила і для них була в неї вся думка і праця".

Спорядила бабусю на відхід, поставила свічечку, сказала дітям молитися. Того дня в хаті було німо, як ніколи. Діти лиш припадали до відра з водою, а мати остерігала їх, щоб стримувалися, бо від цього пухнуть ноги.

Найстарший, Микола, висох і став білий, як крейда. Сумно сказав, що й він уже лежить, як бабуся. Мати з жахом зрозуміла, що її первісток "вже їй не належить і вже нікому".

Сама Дарія Олександрівна — найхудіша в хаті, але трималася, бо звикла терпіти ще з часів сирітського дитинства.

Рано постукав хтось у вікно. Дарія Олександрівна одразу здогадалася, що то чоловік. Діти кинулися до батька, так і повисли на ньому. А Мирон Данилович подумав:

"Без кінця втішні діти йому і любі. Ось, побувши далеко в ці дні, відчув, що і не жив без них, що вся душа його — тут, і одному без них не варто на світі ходити". Потім враз усі замовкли, згадавши про бабусю. Побачивши покійну, Мирон Данилович застогнав від болю, як поранений. Підійшов, поцілував руку і тільки й вимовив: "Простить, мамо!" Стали ладнати похорон. Мирон Данилович зробив труну, вирив яму в садку коло вишень, які так любила мати. Сім'я стояла тісним кільцем над могилою і не мала сил попрощатися навіки з дорогою людиною.

12

Мирон Данилович і дружина беруться до лузги — товчуть її та пересіюють, доки стало щось схоже до борошна. Спекли коржі і стали пробувати. Зараз вирішиться, житимуть вони з лузги чи загинуть. Їжа виявилася гіркою, але голод перемагав, і діти їли швидко, один Микола не міг те проковтнути. Батько сказав, що добре було б добути малясу (відходи з виробництва цукру), можна пекти пряники. Рано—вранці господар вирушив на цукроварню. Дорога здавалася безкінечною.

Ось нарешті й димне дворище з огнистими прямокутниками вікон. Мирону Даниловичу налили тягучо—густої рідини, схожої на мед, тільки з нудним запахом. Додому йшлося веселіше, хоч відро ломило плечі і гнуло до дороги.

Спекли пряники, але ні гіркота лузги не втрачалася, ні нудота від малясу. Запивали водою, тоді в шлунку починало пекти і боліти. Наступного дня знову їли малясник, ледве перемагаючи відразу.

Раптом хтось зашкрябав у двері. Діти здогадалися, що це їхній собака Зорик, який влітку пропав. Зараз він був худючий і здичавілий, але кинутого шматка малясника не з'їв.

Не став їсти і Микола. Зробився жовтий і темний з лиця, як бабуса перед смертю. Врятувати його міг лише справжній хліб, і батько вирішив ще раз навідатися до млина. Атам — більше голодних, ніж було. І борошна їм — ні порошоків. З воріт виходять Отроходін і Шікрятів з повними мішками. Одяг припорошений борошном, і голодні не витримують, кидаються відняти мішки. Але налітають міліціонери і розганяють натовп. Катранник, який усе це спостерігав, подумав: "Наш хліб вирвали з рук, а ми могли б відняти, для дітей! Хіба нема чоловіків певних? Однаково — загибель".

Ті, що впали в сніг, сконали, так і лежать. А службовцям немає до того діла. Під'їхала підвода, і стали вантажити трупи, як дошки.

Мирон Данилович побачив, що сподіватися тут нічого. Пішов по городах, копирсався палицею, шукаючи чогось їстівного. Знайшов кілька поморожених бурячків і зрадів — усе ж якась переміна.

Жінка заходилася варити юшку. Діти охоче сьорбали, один Микола не може побороти слабості. Став, як восковий кістяк.

Андрійко прокинувся серед ночі, бо в хаті голосно розмовляли. Це прийшов далекий родич Семенюта просити про допомогу. Треба було копати могилу і когось ховати швидко й таємно. Батько пішов, а хлопець спав і марив, тривожачись за нього. Та ось перед ранком Мирон Данилович повернувся і тихо став розповідати дружині про

подію.

Старого Гонтаря забрали разом із синами. І ось він повертається — поранений, обмерзлий. Цілий тиждень ішов, пройшов двісті верст. І розповів, що привезли їх прямо в тюрму. Там багато людей розстрілюють. Ждали й вони своєї черги. І ось прийшла пора — поставили до стінки, стали стріляти прямо в обличчя. Дід пам'ятає зблиск і як тіло ніби електрикою обпекло коло серця. Прокинувся від того, що щось давило на груди. Став ворухитися — земля в рот потрапляє. Почав видиратися, як черв'як із ями. Ледве зрозумів, де він і що. Затулив рану шматком сорочки та й тікати подалі від цього жахливого місця — раптом убивці повернуться. Але потім подумав: може, й сини ще живі, так вибираються, як він. Стукав по землі, прислухався, але — нічого, мабуть, треба прощатися навіки. Старий ішов лісом, степом, ховаючись. Заночував у глухому сарайчику. Йшов далі й думав: "Я тепер незаконний чоловік на світі, арештований і розстріляний, викреслений із живих списків; по документах — мертвяк. Стану перед начальством, хай найдрібнішим, і не можу сказати, хто я такий єсть! — гірко і страшно на душі... Виштовхнуто мене з життя, без ніякої вини за мною, і що робити?"

В одному хуторі діда Гонтаря прихистила якась бабуса — дозволила переночувати, нагодувала. Йшов додому, ховаючись, як звір. І з жахом думав, що тепер йому не місце на землі: дізнаються і заберуть знов на смерть. Ця думка його тривожила постійно, а рана не гоїлася. Голод же доконав остаточно.

Семенюта подякував Мирону Даниловичу і сказав, що старий перед смертю згадував про торішні кагати біля цукроварні. То ж за послугу хай він візьме собі один із них.

13

З лопаткою і мішком поспішав Мирон Данилович до кагатів, де торік зберігалася картопля. Боявся, що вже інші знайшли це місце. Почалася хуртовина, але так добре — менше бачитимуть.

Нарешті — кагат. Катранник відгріб сніг і став копати замерзлу землю. Радів кожній картоплинці. Це ж — життя для дітей. Коли йшов додому з клунком, усіх обминав, щоб не позаздрили і не відняли. Вдома усі зраділи. Картопля — це велике свято.

"В селі Кленоточі люди вмирили, які скрізь на Україні,— їхній хліб і всяку поживу забрано, а самих покинуто на неминучу гибель; бо держава, використавши силу проти них, як смертельний противник, відняла, крім харчів, також можливість заробити на прожиття. Стан — гірший, ніж підчас чуми".

Картопля кінчалася в Катранників, і господар никав околицями: чи не здобуде чого для сім'ї. Холодно і пустельно навкруги. Сум огортає душу. Садиба косаря — суцільна руїна. Все дерев'яне з хати розібрали на дрова. Хата Кайданця теж німа і порожня, мабуть, господар таки вибрався на Кавказ. Біля рогу вулиці почув розмову партійців про те, що їм видали крупи і яловичину.

На колгоспному дворіщі в казані варилася страва. Довкруг зібралися активісти з тугими пиками. Рядові колгоспники, впрягшись, як єгипетські дармороби до каменя,

відтягалидохлу коняку в степ. "Такі ж мерущі, як і кожен одноосібник". Ось важко застукотіла підвода, навантажена мерццями, їх скидали в яму і неглибоко загортали, так що з часом випиналися то нога, то коліно, то вигнута спина чи голова.

Від дитячого притулку бачить Мирон Данилович процесію. Це діти тягнуть на рядні трупик свого товариша. Стрепенулося серце в Катранника — дитина Аддрійкових літ, ще й на нього трохи схожа. Взявся допомогти дітям рити могилку, та чує, що несила. Вибачившись, пішов. А скрізь по дворах мертві, покладені на сніг. Але комісія байдужа до них, перебігає від порога до порога.

Мирон Данилович вирішив зайти до колгоспного городника Никифо-ра Самохи, дізнатися, чи живий. А той заробив у радгоспі п'ять кілограмів кукурудзяних качанів і тепер їх намагається подрібнити спочатку сокирою та обухом, а потім на саморобних жорнах.

— Це б на всесвітню виставку в Париж, чи що,— сказав гість.— Нехай подивляться. Такої індустрії ще не бачили.

— Чому ж? Я дам і в Париж, хай тільки напис повісять: "Завершення ленінізму в селі Кленоточі", і рік поставлять — "На переході зими з тридцять другого в тридцять третій". Після виставки можна як подарунок одвезти в Кремль і присусідити біля цар—пушки і цар—колокола. Буде третє диво: цар—злидні".

Аж ось до хати — комісія. Обшукувачі нишпорять скрізь. Побачили мельницю; допитуються — навіщо і конфісковують, як "незаконну муко-мельну техніку в межах приватного мешкання". Начальник виписує ще й штраф у сімдесят п'ять карбованців. І каже, щоб дякував, що не тюрма. Самоха кричить, що у нього грошей нема. Йому відповідають, що це не їхня справа, а не заплатити — місяць тюрми, щоб знав.

"— Ну, собацуги! Ну, скажені! — картає Самоха.— Дають качани, за-місто платні, і їж цілими, хоч задався... Держать на роботі, бо я кожну корморізку полагоджу, як годиться, і всяку машину. Держать і душать. Чортова сила..."

Гість підтримав — так і є. Саме про це він чув від старичка в поїзді. Піп диявол з бісами князює між людьми. Це іспит всім за гріхи їхні. "Хри-стос як господар бачить, і скоро сповниться час; хижаки зловлені будуть і вбиті через огонь, а хто терпів і вірний зостався, одержить білий вінець".

Господар згадав радгоспного старичка, ідо біля рахівниці сидить. Так у нього друга думка: "...що вся причина — вусатий бузувір; завів пекло".

Жінка Самохи запропонувала позичити в рахівника грошей на штраф, а вона з'їздить у місто по хліб. Чоловік сумно відповів, що її туди ніхто не пустить. Селян ловлять, як "зривщиків" і скидають на снігу яри або завозять у степ — замерзати. Повернулися декотрі, ледь живі, то розказували.

Мирону Даниловичу запала думка про хліб "добрий і чистий, живлющий, як сонце в великій милості... Чи в світі немає скибки: йому, що весь вік робив хліб? Гори його! — для всіх інших. Ну, хоч дітям, коли не йому". Йшов від Самохи з подарунком — двома коржиками з качанізми.

Ось комісія під'їжджає до чергової хати. Виходить опухлий хазяїн з дітьми, у яких

пообдувалися животи. Жінка лежить мертва у сінях. Обшукачі хотіли ввійти у хату, але, побачивши живі примари, відсахнулися і вибігли з двору.

Вдома Мирон Данилович застав плач біля старшого сина — той помирав. Не допоміг і кукурудзяний коржик. Тіло вкрилося ранами. Увечері заснув. Потім підняв руку, зітхнув — і життя втекло від нього. Мати припала до сина. Батько стояв, як тінь. Діти трусяться від тривоги. "Не стало в них брата, що завжди був мирний, з теплим словом,— ніколи не крикне. Тільки гляне тихими очима, підожде, думаючи щось, ніби зовсім стороннє і гарнє, тоді зробить,— про що вони просили. Світив добрістю братик їхній, і навіки такого другого не буде". За вечір мати стала іншою — як смертельно обпалений морозом вишневий цвіт.

Наступного дня Миколу поховали біля бабусі. Мати до самого смерку лежала недужою, потім рішуче сказала, що їде з дітьми в місто по хліб — бо всі поляжуть.

14

Зібралися в дорогу швидко. Дарія Олександрівна так поспішала, що діти за нею ледве встигали. Прощалися болісно, як востаннє. Батько відчув себе деревом, яке буря виринає з ґрунту.

Вранці, коли вийшов з дому, наздогнали його двоє, звеліли йти з ними. Катранника привели в церкву. Там купами лежало зерно і підгнивало. Картопля обмерзала в мішках. Допитувач і селянин схрестилися очима. Отро-ходін за цей час помітно обрєзк, а Катранник нагадував обтягнутий шкірою кістяк. Очі висвічували невимовну душевну гіркоту.

Шікрятєв обзиває Катранника злісним підкуркульником, який приховує предмети церкви, що підлягають конфіскації. Про це стало відомо їм від однієї комсомолки. Вона чула, як дівчина Катєрина, що втекла, говорила про Катранника і чашу, яку йому передала. Отроходін налетів на селянина з погрозами і вимогою здати чашу. Той хитав головою німо, мовляв, не брав, не знаю. Тоді "тисячник" вдарив Катранника по голові. "Допитуваний скрутився: впав на підлогу. Його відлили брудною водою і поставили на ноги. Отроходін зрадів, що вогник в очах Мирона Даниловича погас, і почав допитувати його знову. Пообіцяв мішок пшениці, як скаже.

Селянин дивився на живе золото пшениці. "Ось хліб, через хвилину можна взяти, тільки скажи, чаша де". Скоро ж смуток прийшов і обкинув думки з гіркотою: "Щоб так, за це зерно — продати? А тоді куди? Від неба кара буде, мені і дітям... І хто виживє в селі, прокленє Катранників; місця собі не знайду, кращє вмерти".

Допитувачі поставили й другий мішок перед ним — з борошном. Не витримав, простягнув руку, потім безсило обвис, як гілка, що надломилася і зів'яла. Отроходін зрадів, що подіяло, і подумав: "З'явиться сам і проситимє". Хлібороба підвели до дверей і викинули через східці на сніг. Ледве прийшов до тями Мирон Данилович. Піднявся, як каліка, поволі побрів. Раптом почув крик. Це голосила на вулиці жінка, благала людей вбити її. Хтось пояснив, що сім'я цієї жінки отруєна макухою, до якої вона добавляла бадилля, назбиране з осені. Між травою попалася блекота, от всі і потруїлися.

Вирішили жінку одвести додому. А там по хаті скрізь кров, і на лаві лежить

зарізана дитина. Чоловік з безумними очима щось смажить на сковорідці. Жінка впала йому до ніг і вмерла, а божевільний вискочив надвір і помчав степом у заметіль. Чоловіки так і не змогли його наздогнати.

Коли поверталися, їх зустрів якийсь селянин із сусіднього присілка і спитав, чи не дають у млині борошна. Дядьки зло з нього посміялися, а прибулець повідомив, що завтра до млина багато хто збирається. Треба взяти хліб хоч силою. "Треба вранці йти війною на млин. Бо кволо сидіти — могилки множити", — подумав Мирон Данилович, дивлячись на горбки з хрестами у своєму саду, де поховані найдорожчі йому люди.

15

Починало світати. Люди виходили з Кленоточі, і їх більше, ніж сподівався Мирон Данилович. Йшли сніговим степом і говорили. Один чоловік сказав: "А що коли б з дітьми опухлими поїхати і стати в сніг під Москвою, не відходити, поки не оддадуть наш хліб, для маленьких! — помо-жеться чи ні?"

Інший з гіркотою відповів: "Кому ж pomoжеться, коли звеліли наших не пускати в Росію; завертають! Там серця нема — камінь під ребром. Сюди прислали своїх цей страх робити".

Катранник ішов і думав, що коли б була дружина й діти вдома, відмовили б його йти. Але йде він не стільки заради честі, а з крайності. Що як його рідні приїдуть із міста без здобутку, голодні, хворі? Як тоді вони виживуть? "Страшний край життя, мов прислон при безодні, зовсім близько. Тут же, куди всі йдуть, є хліб — треба брати його: сьогодні, негайно, і можна продержатись..." Мирон Данилович ледве брів по снігових заметах. До млина, як струмки, звідусіль стікалися люди.

Варта насторожилася, але не знала — то самовільний похідчи, може, начальство переганяє кудись населення: "вона звиклася з неприродною і неглуздою владущістю начальства".

Коли охоронці зрозуміли, що це напад, стали розстрілювати голодних з близької відстані. Поранені і вбиті падали, а ззаду набігали нові, відчайдушні у своїй безвиході. Хвиля селян грозила затопити вартових, але начальник скомандував виставити кулемети і відкрити вогонь. Дядьки падали, як скошене колосся, загрибаючи руками землю.

Мирону Даниловичу, який спостерігав розстріл беззбройних, усе здавалося сном, маренням. Почалася безладна втеча. Селянам стріляли у спину. Одна куля вдарила під плече і Катранника. Він затулив рану рукою і побіг. Кров текла, а потім запеклася. Чоловік здогадався, що куля прострелила його наскрізь і вилетіла, отже можна обійтися без лікаря. Ледве добрів до хати. Упав і заснув, як убитий. Потім встав і обробив рану йодом, якого випадково трохи лишилося у пляшечці. Увечері, похитуючись, вийшов на околицю і побачив, що рідко хто хоронить мертвих — неспроможні люди. При світлі зоряного неба чотири постаті поспішили в степ — вести відправу без сторонніх.

16

Поїзд спішить мимо мертвих і мимо живих, більшістю теж приречених.

Приїхали вдосвіта. На вокзалі — цегла і залізо, брязкіт і галас, натовпи спішать і ніхто ні на кого не гляне. Волочачи важкезні чемодани, пріють командири і партійці в шкірянках. Часом натовп прорізає хтось такий, що від нього всі сахаються, як окуні від щуки. Снують службовці в недорогих, але страшенно вигладжених пальтах. Окремо робітники — худі, в посмаль-цьованих ватниках і кепках. Селяни, обідрані і забруднені від ночування в підворіттях, виглядають як вихідці із могил. Їх напівживі тіла скрізь навкруг вокзалу, під парканами. Тягнуться голодні до магазинних вітрин і вмирають. Ніхто на них не звертає уваги.

"Партійщина високого рангу і звання, з яскравими зірками на кашкетах і грудях, позиркує у виразі кислуватого—погірдливої нудьги крізь шибки легкових автомашин, що мчать пришвидшено: бо ніколи! — позиркує на трупи, розсіяні по вулицях, і відвертається випасеними обличчями. Страшенна зайнятість — треба спішити на хронічні засідання в хмарі тютюнів і виголошувати без кінця промови про будівництво щастя. В перервах, згромадившись коло буфетів, підряд перехилити по стопочці і заїдати корейкою і рибцем, і копченою, а "заправившись" до сопучої одишки і відгику, знов промовляти про побудову безкласової мрії і кадити вождеві, ніби божеству, що, мовляв, мудрістю привело до веселого життя — народ, себто всіх, що конають за вікнами.

Ще ніколи в світі ніде під місяцем ніяка істота жива не купалася в неправді, як червона партія: мов колосальна безрога в калабані; впивалася і вимазувала боки і писок, ноги і вуха, обхлюпувалася і в захлинному впоєнні на весь світ вивискувала свою насолоду.

Хто ж насмілився перечити або всовіщати,— вмить розриває іклами.

Мимо конаючих організатори їх смерті мчать автами, опустивши брезктиву губу".

Дарія Олександрівна довго водила дітей морозними вулицями, придивлялася, куди прямують інші голодуючі. Але до заповітного прилавка того дня їй дотовпитися так і не вдалося.

Тисячні черги стоять біля комерційних магазинів за хлібом. Жінки, чекаючи, оповідали, як заводські комсомольці обшукували селянок, що працювали в підсобному господарстві, зривали хрестики, топтали в грязь ікони. Одна жінка згадала, як такий активіст зривав з неї хрестик і кричав: "Я тебе задушу, гадюка, ти зачем етот дурман носіш!.."

Одного разу довго не було дощу, в полі чорно — нічого не сходило. Комсомольці сказали, що їм Бога не треба, обійдуться без нього, зроблять "іскусственный дождь". Та скільки не поливали, нічого не виходило. Дощ пішов пізніше, щоб напоїти землю і присоромити заводських безбожників.

Дарія Олександрівна, нахилившись до Андрія, поцікавилася, чи він чув про хрестики. Той відповів, що чув. Тоді мати спитала: "Не станеш хрестики з людей зривати? Гляди ж: інша кривда забудеться, а така — ні. Пам'ятай, що кажу!" І хлопчик пообіцяв пам'ятати.

Люди в черзі почали голосно нарікати, що стоять тут днями, а хліба взяти не

можуть і що немає вже сил. Потім стихали і розмовляли між собою. Жінка в береті розповіла, що вона недавно з села, чоловік вивіз, бо вже доходила: зіллям тільки й жила. Двох дітей врятувала, а двоє вмерли. Та й живі були — як трупики, опухли і з порепаної шкіри вода стікала. Саме тоді приїхав чоловік — роботу знайшов і хліба трохи роздобув. Сюди привіз і радився з лікарем, а той йому сказав, що треба годувати потроху, бо як наїдяться одразу, помруть. Цілий місяць тримав їх чоловік на дієті, не давав наїдатися, а жінка думала, що він це робить із злим наміром. Тільки коли видужала, зрозуміла, що даремно його звинувачувала.

Ще одна жінка розповіла про свою біду. Вона теж із села, працює тут прибиральницею в школі. Чоловік помер. А був він із багатого роду. Але зробився активістом у селі, "не з користі, а тому що повірив: так треба для добра трудящих". Всіх обдирав і стягав останнє, думав, щоб для колгоспу краще. Люди проклинали його. "Я тоді вірила з чоловіком, що так і треба.

Коли хто заводив мову про мертвих від голоду, я їм відрізувала в'їдливо: "Чесні тепер не вмирають, то тільки куркулі і ледарі. Мій чоловік не впаде — він працює".

А видно, над усіма є суд якийсь, по великій правді, і для мене гіркий. Хоч мав мій чоловік, що їсти в хаті, а таки і він упав і вмер. Я виїхала в місто і тут врятувалася. Розказую всім, що було, і легше мені стає". І додала, що це зробили ті, котрі були прислані в наші села. їм треба розвалити. "Вони душу моему чоловікові отруїли та багатьом, як він. Його погубили і других — через нього".

Жінка в хустині, помітивши зграйку метких підлітків, поскаржилася: "Тут крадуть гроші. І це привіялося від чужих." Злодійства в нас не було, ніхто дверей не замикав; виходячи сім'єю в поле, поставлять коромисло до дверей — і вже прохожий бачить: нікого нема дома... Повернувся і пішов геть. Думки тієї не було, щоб зайти і взяти щось. Як хто вкраде курку, то десять літ згадують; кажуть: он пішли онуки того, хто курку вкрав. Жили без злодіїв; аж тепер набігло їх звідкись, не встережеш нічого! — все потягнуть, ледве одхилишся на хвилинку".

Піднялася заметіль. Опухлі люди відходили від черги і помирили під парканами. Один із "шишок", проходячи мимо, вимовив крізь зуби: "Працювати не хочуть. Лізуть по хліб". Гірко й боляче було слухати ці слова Дарії Олександрівні.

Два чоловіки, на вигляд, як вчителі, курили і розмовляли між собою про те, як розкошують вожді й ті, що біля них. Продукти їм постачають із спеціальних господарств. "Літак возить свіжо зарізаних барашків для шашлика, чого, звичайно, не передбачено в "Капіталі" Маркса".

Один пригадав вірш, у якому вповні висловлюється причина страждань трудящих:

И в желтых окнах засмеялись, Что этих бедных провели...

Дарія Олександрівна слухала гірку правду й сторожко поглядала, чи не чекає ще яка біда. Раптом пригуркотіли вантажні авто, й міліціонери почали вихоплювати з натовпу всіх, хто нагадував селян, — обшарпаних і з торбами.

Жінка схопила дітей і потягла їх у дірку в паркані, перебігла садок та двір, вискочивши на іншу вулицю. Позаду розлягалися людські крики.

Блукали до півночі, поки не натрапили на лісний склад. Там походжав сторож. І коли він віддалився, втікачі проскочили у двір, знайшли між дошками затишок і залишилися там до ранку, потерпаючи від голоду та холоду.

Вранці знову пішли по чергах, але зрозуміли, що це марна справа. Дарія Олександрівна вирішила повертатися додому. Але поїзда треба було чекати цілу ніч. Вокзал же для селян зачинений. Довелося знову повертатися на лісосклад. Замерзли і зголодніли так, що й світу білого вже не бачили. Сторож, мабуть, бачив жінку з дітьми, але, добра душа, мовчав.

На вокзал прийшли зарані. Людей — як у мурашнику. Раптом почався якийсь рух. Пасажири потяглися до сарайчика — там повісився селянин. Вокзальний черговий відповів на повідомлення мовчанкою. Таке трапляється щодня... А ще й діти пропадали — десь є тут страшна м'ясо-рубня. Дарія Олександрівна міцніше притисла дітей до себе і наказала не відходити від неї ні на крок.

17

Катранник після нещасливого наступу на млин занедужав. Коли вибрався до кагату по картоплю, піднялася заметіль. Ледве дійшов. Але багато картоплі вже погнило. Набрав трохи — на тиждень вистачить юшку зварити. Вернуться рідні — буде чим нагодувати. Тільки чого їх так довго немає?

Село здалеку нагадувало погорілий острів — ні звуку, ні диму, ніби замість хаток з'явився збір гробів. На своїй вулиці Мирон Данилович побачив сани, що стояли якраз навпроти його хати. Він упізнав своїх злих ворогів: Отроходіна і Шікрятюва. Вони курили папіроси і з презирством та радістю розглядали пустку — думали, що сім'я вже вимерла. Дійшовши до оселі, Катранник одразу почав варити юшку. Голод його мучив, нестерпно хотілося хліба. Тягнуло до млина, хоч рана ще не зажила — а раптом все-таки будуть давати хліб. Аж ось кроки і гомін. На порозі — змарніла дружина і діти. Плакала й казала, що хліба для них у місті немає, а тих, хто дуже хотів щось купити, — відвозили в степ машинами на загибель.

Родина змучена лягла спати. А вранці Катранник знову пішов до млина. Людей — як мурах. Підвода рухається посеред живого кладовища, скидає мерців, як снопи, відвозить до ям. Там покійників пересипають вапном. Мирон Данилович аж здригнувся — не хотілося б так закінчити життя. Вартові байдуже позирають на людей. Виходять партійці з мішечками і, сівши на воза, швидко зникають.

Раптом з'явився якийсь божевільний з ящиком, що нагадував труну. Підійшов до вартових і почав співати. Коли ті зрозуміли зміст пісні, то кинулися бити нещасного. А він відкрив цю труну і просив борошна для діток. Його втягли у двір і вкинули в якийсь напівпідвал.

Катранник йшов додому, і тривога терзала його душу. Раптом побачив обгризену кінську кістку і згадав про коня, якого закопали в мерзлоту. Це міг бути або порятунок, або смерть. Заскочив додому, зібрався і поспішив на те місце. Думав, що вже хтось знайшов, бо середина була порожня, і сильно загорював. Потім усе ж докопався до передніх ніг і задніх з окостом. Посік конину, кращі шматки забрав, решту приховав.

Додому повернувся веселий і сказав: "Конятина з закритого розподільника! На білі карточки дають". Дружина глянула і сказала: "Це — на чорні карточки".

Зварили суп. Були такі голодні, що їли, перемагаючи відразу. Це був рятунок.

Через день Катранник знову пішов по конину. Але там уже був якийсь чоловік. Це виявився Пилип Гільчак, слабкий і тихий чоловік. Він дуже боявся, що сильніші його проженуть. Тоді всім їм смерть. А залишилось їх зовсім мало: він зі старою та донечка. Шестеро дітей померли... Мирон Данилович заспокоїв селянина, пообіцявши ділитися знахідкою. Кониною прохарчувалися люту смугу зими. Рідко й виходили з хати знесилені. А на душі ще важче.

Одного разу Катранник вийшов на вулицю. Двори пустельні. У багатьох з них — непоховані мертві. Усі сарайчики, клуні розібрані, спалені. Ні людського голосу, ні пташиного галасу, ні собачого гавкоту. Руїни, як після чуми чи пожежі. Мирон Данилович зазирнув у одне вікно. А там — самі мертві. А де ж люди, живі, знані? Селянин пішов до хати пічника. Там усе, як і було. І там десь схована чаша — найдорожча коштовність у світі.

Дійшов до середини села. Побачив активіста, члена партії Безрідного й ображено подумав: "Що йому — їжа є, віднята від наших і сирітських ротів". Але раптом активіст, здоровий і сильний з вигляду, впав замертво. Дивується Мирон Данилович, чому це так. Мабуть, справді від того, що кругом гинуть.

А від квартир партійців несло спокусливими димками від печей і їжі, що там готувалася.

Катранник занепокоєно подумав про свою сім'ю. Що ж вони робитимуть, коли закінчиться конина? Адже до нового врожаю ще далеко...

18

Проминув кінець зими. Сім'я Катранників з нетерпцем виглядає крізь шибки. Мирон Данилович ледве ходить, і дружина схудла ще дужче, лице — як попіл. Діти — як сонні тіні, нишком, мовчки терплять. Животики їм роздулися. Гризуть усе — скалку від конячої кістки, папір від коробки з ячмінної кави.

Батько, хоч ноги в нього спухли і вкрилися ранами, зібрався на здобич. Думав, чи йти повз кладовище — короткою дорогою, чи ні. Потім махнув рукою — ат, чи не однаково? Всі будемо там. Не хотів дивитися, а очі самі зверталися туди. Ледь присипані землею, поховані тепер виступали то однією, то іншою частиною тіла, і Катранникові аж млосьно зробилося від такої моторошної картини. Гірко подумав: "Чого хочать руїтники, що вдерлися з назвою будівників світла?.. Самі ж — приبلуди, найняті мучити. І ти, хлібороб від старих предків, мусиш гинути з родиною, бо кувачі гріха звеліли кожному виконавцеві своєму: "Вбий душі!" А так мало ти хотів — дрібного місця під небом; трудячись на клинчику землі, кормити дітей і одягати".

Земля пробуджувалася, але чи прийде селянин до неї із засівом?

Коли повернувся додому, жінка поцікавилась у Мирона Даниловича, чи хоч є ще там живі люди. Чоловік відповів, що круків більше. Сина заповонила думка спіймати їх. Батьки були не проти, але їх бентежила думка, що їх не їдять. А втім, треба спробувати.

Мирон Данилович у відчаї від безвиході. Кожна дрібничка раниць душу. Дивувався витривалості й терплячості дружини, яка стійко зносила муки голоду. До ранку пролежав у хворобливому сні—маренні, а потім все—таки вирішив вийти разом із сином. Побачили землянку, з якої жахливо диміло. Поряд у ямі — людські кістки. Пронизав страшний здогад — вбито когось і з'їдено. Батько сказав синові, щоб він ніколи не підходив до такого місця...

Пройшло кілька днів. Конина кінчилась, і підступив давній страх. Мирон Данилович пішов подивитися, що там на колгоспному робиться. Здоровіші дядьки сіяли зерно і стиха набирали його в рот — пожувати. Наглядач ходив між них і кричав, грозив судом. А Катранник подумав, що як засіють колгоспники, то і їм, як і іншим селянам, кінець — не буде й сирого зерна пожувати. Пересилиючи втому, селянин пішов далі, але скоро знову ліг на землю — відпочити. Мимо проїжджав трактор. Тракторист однією рукою кермував, а другою сипаву рот насіння і лускав. Пообіцяв стиха, що насипе трохи й Катранникові, щоб уповноважений не бачив. Згодом так і зробив. Мирон Данилович полушив трохи соняшника і підкріпився. Решту зібрав, як скарб, для сім'ї. Раптом почувся крик. Дозорець волік партійного колгоспника Гудину за те, що той сховав жменю зерна в картузі. "Не було зловтіхи ніякої, тільки чудно, бо сільські привладники йдуть під колесо, що самі розкрутили".

Сніг зійшов. Люди никають по степу в пошуках чогось їстівного, і Мирон Данилович з Андрійком теж. Знаходять мишачі запаси зерна, складають у торбинку. Побачили труп. Лежить мертва бабуса, а поруч кошик з колосками. Шукачі постояли мовчки, знявши шапки. Вагалися — чи брати колоски. Потім насмілились, бо все одно хтось забере, а їм треба для тих, хто в хаті лишився — Оленки та матері.

Йшли поволі — мучила задишка, сукровиця точилася з ніг. Андрійко, побачивши горобців, запропонував спробувати їх наловити.

19

Увечері батько й син прийшли до покинутої садиби ловити горобців. І їм вдалося спіймати кількох пташок. Оленка мало не зомліла від жалю за бідними істотами. Суп вийшов панський. Із зерна і зілля вирішили пекти маторженики, щоб протягти хоч тиждень. Смак тих коржів був тяжкий і прикрий, але треба було щось їсти.

Знову батько пішов на роздобутки. Побачив, як підліток терпляче заманював у будиночок—пастку шпака, вирішив спробувати й собі. Зробив ловецький пристрій, пішов разом із сином до шкільного подвір'я, де завжди було багато птахів. Птахолови прибили до шпаківні заслінку із шворкою і стали довго ждати. Птахи були обережні і не залітали в будиночок—пастку. Нарешті один зважився — заслінка закрилася. Батько зрадів. Але коли

став перекладати зловленого птаха в торбу, той зібрався з силами і випурхнув. Сумно побрели додому без здобичі. Вирішили спробувати пастку на ховрахів. Це був страшний пристрій і Дарії Олександрівні нагадав, що і їх отаку пастку з гостряком зловлено.

Через непогоду й недугу Катранники вийшли в степ аж на третій день. Там таких

мисливців набралось чимало. Довго сновигали батько і син, поки знайшли підходящу нору. Заходилися носити воду з калюжі, заливати звірка. Збилися вже з ліку, скільки відер принесли, а ховрах не показується. Коли вже перестали пильнувати нори, звірок вискочив і побіг. Довго за ним ганялися, поки таки не поцілили. Назавжди Мирон Данилович запам'ятав погляд ховрашка, який з такою ненавистю востаннє зирнув на людей.

Поки жінка варила юшку, чоловік приліг. Від болю в усьому тілі хотілося стогнати. Прокинувся, бо син поклав йому лист на руки. Його щойно принесли і кинули у двір просто на землю, як худобі. Писав косар Калин-чак, як і обіцяв, що зупинився у радгоспі на північному Кавказі. Там є робота і їжа, можна вижити.

Діти зраділи. Вони бажали змін на краще, і кудись їхати їх не треба було умовляти. Мати сумно заперечила, згадавши свою недавню поїздку.

Мирон Данилович теж нічого не міг вирішити. Якось пішов з мішком за село. Здибав кагат, де колись були білі буряки. Місце розкопане — хтось, видно, брав і помер. Серце стислося. Знайшов кілька напівгнилих бурячків і вкинув у мішок. А "земля, як жива, прокидається і ніби заглядає в душу людини: чого ходиш без плуга? Вдягнена світлою вогкістю, дихає м'яко і з ясним смутком, навіть з незвичайною зворушливістю, обіцяючи врожай,— після злигоднів викинеться добрий колосок.

Хмарки переходили легко і так низько, як в хаті; віддавали перловою рожевістю і синню, забарвлюючи повітря відсвітами".

Селянин ступав помалу — беріг дихання, боявся, щоб не стало серце, тоді кінець. Село, як після побоїща чи пожежі: все обідране і розорене. Мертві лежать в хатах неприбрані. Раптом заторохтів віз. Два дядьки (обидва ледве сунуть) виволікали з хат трупи гаками, потім, піддаючи вилами, вантажили їх на воза. Побачивши таку страшну картину, Катранник вирішив їхати на Кавказ. Заробить гроші, купить харчів і вишле.

Жінка відраджувала, але робити було нічого, надій на порятунок ніяких. Сумно проводжала сім'я свого годувальника. Скрізь понад дорогою лежали опухлі люди. На кладовищі якийсь чоловік рив яму з останніх сил. Коли пішов за покійником, прийшли двоє дядьків і вкинули в ту яму свого мертвого. Повернувся чоловік — вирита ним яма зайнята. Подумав—подумав і став рити нову. Потім не вистачило сил. Селянин поліз у яму, посунув чужого і поклав свого — помиряться там. Взявся засипати обох.

Катранник обходив хутір — розбитий, як старий горщик, зарослий бур'яном. І згадував про хатки, що тут були — "світлі, мов скарбнички, серед вишневого цвіту; з яскравими грядками чорнобривців і соняшниками коло вікон". Те ж саме і з іншим селом, яке проходив. Тільки вози глибокопів гуркотіли по вулицях, збираючи мертвих, а інколи й напівмертвих. На станцію селянина не впустила бригада комсомольців. Довелося йти в район пішки. Катранник ступав, зібравши сили в одне прагнення: неодмінно дійти.

У районі хлібороба страшенно здивував напис на брамі величезного подвір'я: "Союзхліб". "Чому союзний? Виходить, то хліб союзу з північчю, звідки накази йдуть,—

який союз, коли забрано хліб, а ти вмирай?" "Погляд зосередився на пірамідах збіжжя: крізь дірявий брезент багато зерна видно, промоклого в дощі і підпірилого. Сам колір зерна непереможно надив. Ось він — спасенний хліб. Перед очима. Чиста пшениця. Всього мішечок би набрати — сім'я врятується! Однаково ж зерно згниє на мокрому місці. З того, що просипається в грязь, можна тисячі торб наповнити і спасти душі. Ні, і хліб, і люди гинуть. Хто наказав? Сильна варта обступила пропадаючі піраміди, вся з гвинтівками; по-чужому говорить". Селяни, як приворожені, дивляться на хліб — їхніми руками вирощений, від їхніх ротів забраний.

У місті теж багато померлих. Ніхто не прибирає. Службовці оминають огидливо і переступають померлих так, ніби це були дрова.

В одному магазині трапилося Катраннику купити кілограм капусти — колись моченої, тепер сухої і несвіжої. Зрадив, що може ще й добереться до Кавказу, маючи запас їжі на три дні. Ледве сів на поїзд. Одразу ліг, а прокинувся в лихоманці — певно, застудився. Надвечір — вузлова станція. Тут пересадка і знову безкінечне чекання. На площі — людський мурашник. Партійні гидливо поглядають на "сірих" з населення, особливо селян, які конують згідно з рішенням столичного партійного керівництва.

Мирон Данилович штовхався в черзі з однією думкою: "їсти! їсти!" Сподівався хоч на шматок хліба. Сказали, що даватимуть кільку. Що ж, можна і це їсти. Зморені люди незчулися, як набігли машини з облавою. Селян хапали, як вовки овець, спроваджували на платформи. Швидко довели до станції, завантажили у товарні вагони. Двері замкнули наглухо і помчали.

Раптом зупинилися. Почулися крики, звідкись повалив дим. Охоронники почали виштовхувати людей у глибокий яр, а зверху — палаючі деревини. Мирона Даниловича теж кинуто з дверей. Він летів, чіпляючись за щось, боляче ударяючись і опікаючись. Докотився до струмка вниз і на чотирьох, як звір, поповз подальше від загибелі. Лунали моторошні крики скалічених людей, бухало ogniще. "Багато селян згорало у велетенській печі—прірві, над якою стовпи диму вставали, мов над фабриками. Потяг підвозив туди нові натовпи; скидані вартою, падали вони і калічилися раніш, ніж стати здобиччю огню від шпал і обаполів, облитих смолою".

Катранник продирався попід заваллям і втратив свідомість. Опритомнів від того, що згори палило і душило димом, а знизу холодило водою. Став пробиратися, як поранений вуж. Упав у глибшу яму, змок. Коли повз далі, натрапив на щось, обгорнуте тканиною. На диво й на радість — це був справжній хліб! Житній. Мирон Данилович відломив шматочок, пожував, бережучи кожну крихту. Решту сховав у торбу.

Коли йшов, перечепився об мертвого обпаленого і скаліченого чоловіка. Жахнувся, здогадавшись, що це його хліб. Потім подумав, що тому вже нічого не потрібно, а от йому, живому, стане в нагоді. Так селянин заспокоював себе, а все ж недобре почував: чужий хліб взяв, у мертвого... І вирішив зробити послугу нещасному — поховати його в землю.

Мирон Данилович ішов і з острахом прислухався — чи не наздоженуть? Потім присів відпочити і заснув. Прокинувся від тривоги — пожежа палала на півнеба. Ще б

згорів, коли б залишився там.

21

Катранник ішов до самого ранку, боячись натрапити на "їх". Дійшов до дрібного полустанка. Робітники на платформах рівняли дошки. З одного боку поламалися стовпчики і соснина осунулася на жужелицю. Укладали двоє — залізничник і підліток, то ж роботи з них було небагато. Машиніст клопотався біля паровоза. Тоді крикнув до селянина, щоб той допоміг, а він його за це підвезе.

Катранник недуже повірив, а залізничник його заохотив, давай, мовляв, правду тобі кажуть. Мирон Данилович взявся складати дошки. Працювали кілька годин, чоловік так утомився, що аж хилився. Залізничник назвав себе Петром і запросив підобідати з ним. Дістав пшоняний хліб, цибулю, картоплю, трохи олії. А свої харчі порадив приберегти. І запропонував їхати з ним на склад — там скаже начальникові, як Мирон Данилович виручив, розвантажать — і на Кавказ. Катранник зрадів — це ж і йому туди.

У дорозі розмовляли про владу, яка повсюди душить трудящу людину, про несправедливість: "Вони лютують, бо народ розглядів їх, що то мучителі з чужої служби. Тепер хочать затопити кров'ю людською очі. Пробують на нас; а тоді світ душитимуть". Петро додав: "В них це готове: і партмішок, і партзав'язка. Мандрувавши, надивився я. Нищать хліб нарочито і розоряють до смерті. В начальство ставлять непридатних, щоб більше біди було".

І розповів, як на одному зернопункті в поспіху зсипали усе зерно разом: і жито, і ячмінь, і просо, і гречку. Хазяї! А в іншому місці виставили охорону біля напівзогнилих буряків — щоб людям не дати. Гора буряків зогнила, і купу голодних біля неї постріляно. "З того ж і видно: ворожі виродки нагорі царюють".

На степовій станції від підводчиків довідався Катранник, що недалеко в "совхозі" наймуть конюха. Вирішив zostатися. Подякував сердечно дорожньому приятелеві і попрямував спробувати щастя. Там перш за все спитали, чи добрий конюх. Мирон Данилович запевняв, що все життя біля коней і знає, як їх треба доглядати. Робота непогана, правда, платня невелика. Трохи грошей і трохи кукурудзяного борошна. Юшку давали.

Перший спечений хліб їв, як торт. Але його було мало. По—тваринному хотів їсти. Потім подумав про сім'ю і вирішив заощаджувати гроші і борошно. Прожив деякий час, але, як і кожен у тому "совхозі", підупадав і хирів. Вечорами люди бродили тінями, неспроможні втишити голод, ховаючись, рилися на смітниках біля кухні.

В один із вечорів до Катранника зайшов "низовий" партієць Домборський. Подивився, як живе селянин, і сказав, що той так довго не протягне. І запропонував загнати одне лоша на каміння. Воно зламає ногу, тоді його можна дорізати. Так роблять усі, щоб врятуватися.

Лоша зламало ногу, зібрали інших партійців, щоб засвідчили нещасний випадок. Одноголосно вирішили дорізати. Тоді наганячі вдвох дорізали лоша і повезли закопувати. Але закопали лише рештки, м'ясо ж забрали собі. Потихеньку смажили лошатину і набиралися сил.

Згодом Мирон Данилович послав додому трохи грошей, не знав, правда, чи дійдуть. Але враз настигла біда: облік усіх, хто із сільськогосподарських районів. Катранник не мав посвідки, тому його звільнили.

Знову на поїзд, знову штовханина, гамір, черга. Хліба не дісталось, на базарі натрапив на тюльку. А голод мучив усе більше. Базарна босячня ув'язалася за чоловіком, бачачи, що той ледве тримається. Тоді Мирон Данилович зауважив одного хлопця, якого всі слухали. Підійшов до нього, запропонував закурити і попросив, щоб той дав команду своїм — хай відстануть, коли ще не зовсім звірі. Він хоче ще хоч раз побачити своїх дітей. Босяк крикнув своїм, щоб залишили селянина. Один вуркаган ув'язався— таки за ним до самого вокзалу і намірився пограбувати. Селянин тоді дістав ніж, яким хліб різав, замахнувся ним і закричав з такою силою, що грабіжник, переляканий з несподіванки, втік.

На вокзалі сісти не було де. Мирон Данилович притулювся під стіною. Аж ось одна жінка посунулася і звільнила йому місце. Потім розговорилися. Сусідка розповіла, що її разом з батьками забрали і виселили в Архангельськ. Багато помирало там, а вона втекла на Кубань до родичів. А тоді вийшов наказ ловити дітей з висланих родин. Її впіймали і погнали в Сибір — пішки по снігу, в страшні морози. Начальник вибирав собі найгарніших дівчат і гвалтував. Потім передавав іншим. Так, поки пройшли вісімсот кілометрів, жінки ставали проститутками. А вона не піддавалася. Тоді її загнали в холодний льох, облили крижаною водою в сорокаградусний мороз. Обмерзла, як льодовий стовп, а все—таки не здалася. Дуже хворіла. На далекому лагпункті взяли на роботу. Далі жінка сказала: "Побачила я, що виходу ніякого немає, таки погублять мене москвичі і зроблять проституткою, зараженою і пропашою, і стала я дружити з завхозом. Він був єврей. Врятував мене від гіршого..."

Підчас цього оповідання нестерпний смуток і жаль пройняв селянина: "Скрізь горе! Скрізь наруга, пекельна наруга над душею".

У вагоні один товстун розкричався на людей, що, мовляв, напхалися у вагон, пройти ніде, ледарі кляті, робити не хочуть і катаються поїздом, нехай уже швидше помирають. Люди слухали—слухали, а тоді не стерпіли, загомоніли, що вони із землі не вилазили, хліб роблячи, залізні мозолі нажили, а тепер усе забрано. Товстунець підхопив свої великі валізи і понісся в сусідній вагон. Катранник дивувався: "Чого йому треба? Розтовстів на людській нужді, а самих нещасних поганить,— от чорна душа! Змій".

22

Увесь берег річки поділений між хлопцями з села — вони вигрібають грабельками черепашки. Здоровенний Гриць, де побачить, що пожива знайшлася, відбирає її у хлопців. Прогнав і Андрія з його товаришем Олексою. Діти розмовляють про те, хто з якого місяця голодує. Олекса говорить, що тепер місяці по-іншому називаються: грудень — трупень, січень — могилень, вересень — розбоєнь, жовтень — худень, листопад — пухлень, лютий — людоїдень, березень — пустирень, квітень — чумень.

Андрійко приніс додому здобич. Мати зварила мушлі, син їв із задоволенням, а

Оленка, зовсім знесилена, ледве доторкнулася і не хотіла більше, як її не вмовляли. Мати журилася, дивлячись на доньку, згадуючи чоловіка, від якого довго немає ніяких звісток.

Наступного дня Андрій пішов ловити рибу з Олексою та його батьком. Але нічого не впіймали. Коли підпливли до берега, старому стало погано. Хлопці злякалися і побігли по матір Олекси. Поки та прийшла, чоловіка, ще напівживого, забрала підвода гробокопів (щоб не вертатися потім ще раз); кинули його в яму напівживого.

Ось сільрадівська варта веде дівчину зі скрученими руками — збожеволіла і зарубала матір.

Коли Андрійко повертався додому, побачив, що у двір забіг собака. Вирішили приманити його і зловити — буде що їсти. Ледве заманили й добили. До вечора мати патрала і перемивала та варила псятину, яка виявилася бридко несмачною. Та голод став дужчий, ніж відразу до погані: всі в хаті їли її.

Через два дні дізналися, що пропав їхній сусід—каліка. Звідкись люди здогадувалися, що його задушили родичі і з'їли.

Одного дня Андрійко намірився піти до лісу. Мати суворо наказувала йому ні до кого не заходити, не піддаватися ні на чії підманювання. Люди нишпорили в пошуках їстівного. Хлопець зайшов далеко в хащі і здибав там їжака. Навіть Оленка похвалила смачне м'ясо. У хаті замість людей були тепер бліді і приречені привиди.

23

Коли поїзд став на глухій станції, пішла чутка: перевіряють довідки. Почалася метушня, люди тікали. Мирон Данилович теж утік. Коли повернувся назад, до вагонів нікого не пускали. Тільки надвечір вдалося сісти на поїзд, але не в свій напрямок. Мусив пересідати. Відчував себе зовсім хворим.

Ось уже і своя станція. Близько село, а йти не може! Ліг біля дороги, їхала машина з партійцями. Зупинилася. Отроходін упізнав Катранника. Йому хотілося, щоб Мирон Данилович виказав все—таки те місце, де захована церковна чаша. З великим самовдоволенням він спостерігав, як підходить кінець життя до людини. Партієць запропонував за признання селянинові зерно і борошна, але Мирон Данилович тільки рукою махнув. Мовляв, іди собі! Він лежав, поки нагодилися хлопці з села, які їхали вантажними. Вони лагодили шляхи і діставали за це харчі. Повернулися і підвезли недужого до села. Ледве добрів з поміччю сусідів до двору.

Коли родина вийшла надвір, батько був уже неживий. Діти кричали й билися в плачі. Мати ледве стримувалася від розпуки. Втягли чоловіка в хату, сподіваючись, що ще відживе. Але марно. Застигли в горі. Дарія Олександрівна спам'яталась, почала лагодити покійного в останню путь. Здавалося, що чорна пустеля застилає її очі. Немає вже її доброго чоловіка, заступника й годувальника...

Діти прощалися з татом, молилися за його душу, як мама сказала. Потім, безсилі, всі півдня копали могилу. Ледве витягли покійного. А коли впали перші грудки землі, Оленка з Андрійком аж зайшлися плачем: "Жаліли тата дуже: був світлий словом і серцем до них, як при небі, — ніколи не чули окрику недоброго". Дарія Олександрівна

зайшла до хати і лягла безтямна. Коли схаменулася, побачила дітей, люто голодних. Пішла до торби, що чоловік ніс, і знайшла там хліб кукурудзяний — для них ніс, а сам з голоду загинув.

24

Ніч була темна й непроглядна. Мати збудилася рано і стала варити незмінну юшку. Андрійко теж встав, одягнувся, пішов до води. Став говорити з сестрою, а та не відповідала. Мати вся задрижала, хоче підійти, а ноги не несуть. Ледве подужавши неміч, підійшла до Оленки, а та вже й застигати почала.

Дарія Олександрівна взяла тоненькі руки дитини й обмила сльозами, примовляючи: "Моє дитя — таке любе, ніколи не пам'ятало мені кривди ніякої, і все мені прощало, і таке блаженненьке моє і чисте, як зірочка мені: чого ж ти впала з неба, і вже не зійдеш мені..." Мати мов закам'яніла.

І довго не могла погодитися з думкою, що треба виносити дитя в садок і загортати в ґрунт. Але пересилила сама себе. Під голову Оленці поклала маленький ранець, з яким вона любила ходити до школи. Один зошит Дарія Олександрівна залишила собі.

Загорнула могилку і застигла, як камінь. Коли опритомніла, "враз, як при блискавці, побачила, який світ став страшний!.." Дикий, мов пустеля, де володарюють змії, живучи з горя людського....Безталанні! — всіх оточено стінами — з наказу нічних каганів; щоб замучити неслівською напастю і щоб ніде голосу про це ніхто не чув".

Минає день і другий; їсти вже нема чого. Мати вирішила, що чекати нічого, треба брати ті гроші, що батько трохи заробив, та їхати до міста. Замкнула хату, заховала ключ. Попросила сина пам'ятати про схованку, бо в дорозі все може трапитись.

Переходили полем. Скрізь по канавах трупи і напівмертві люди. Було страшно.

На станції подорожніх мало, і Дарія Олександрівна подумала: "Як рідко людей зосталось! — і хто цю біду пекельну навів?.. Не було такого, відколи сонце світить".

У місті — скрізь черги. Під парканами — мертві. У магазині "Торгсін" (торгівля з іноземцями) всього повно. Тільки де ті іноземці? Навкруги лише бідні своєземці пухнуть з голоду. Люди несли сюди свої коштовності — у кого що збереглося — золоті серги, персні, царські червінці, столові прибори зі срібла. У кого цього не було, того грубо й швидко виштовхували, як тварину.

У Дарії Олександрівни була срібна застібка, материн подарунок. Вирішила продати, щоб нагодувати сина. Видано їй папірець, а на нього — трохи борошна. Катранники пішли швидко геть, бо несла було дивитися на усі ті продукти, що виставлені на прилавках. Стояли в черзі за комерційним хлібом, але, простоявши день і ніч, залишилися ні з чим. Декого в тій черзі і затоптали. Вирішили їхати додому.

На вокзалі повно обшарпаних і виснажених селян: ніби цвинтар, який ворухиться на сонці. Коли прийшов поїзд, зчинилася страшна колотнеча. Кожен пробирався, продирався як міг, щоб не залишитися трупом посеред площі. Вир затягнув Дарію Олександрівну з сином так, що тріщали ребра і відлітали гудзики. Раптом чує мати, що розділена з Андрійком. Закричала до нього з відчаю, але голос потонув серед людського лемегіту. Пручалася з усіх сил, та її штовхали торби і чемодани, лікті і плечі,

збиваючи з ніг. Потяг рушив, а вона залилася! Натоп порідшав, а сина ніде не було; його, певно, внесло зі старшими у двері і він поїхав. Дарія Олександрівна застигла в розпачі. Потім утішила себе думкою, що хлопець розпитає дорогу і таки потрапить додому. Отже, їй теж треба швидше добиратися до села. Ледве діждалася поїзда і поїхала.

25

Люди у вагоні ділилися думками про життя, яке стало таким нестерпним, наче перед "пожежою світу". Як гнали на будівництво залізниць і заводів одних, заганяли на крижані болота, щоб помирили швидше. Як катували жінку, що сховала мішечок зерна для дітей. Як "двадцятитисячники" викидали людей — і старих, і малих — у грязюку, на мороз із хати, а самі займали їхні оселі. Дітей—сиріт скидали у байраки, де вони калічилися й мерзли. Одна жінка сказала: "Колись убивали тільки вночі, а тепер і вдень; і людей до того призводять, таких, що вже не тямлять себе". Друга розповіла, що в їхньому селі жінка збожеволіла від голоду й зарубала хлопця—сироту, який звідкись прибув, потім варила з нього страву. Міліція забрала, але недовго та жінка сиділа у підвалі — померла. Дарія Олександрівна, чуючи такі розмови, терпла від страху за свою дитину. Скоріш би додому!

А пасажири розмовляли далі. Хтось говорив: "Хто залис, того за дрібничку судять і — в Сибір, в снігу домучити". Інший додає: "Бо це домовлено: вигубити найбільше; дано такий розказ. Викидають людей з хат, в ліси, щоб там мерли. Багато з нашого села там опинилося. Викопували ямки під кущами і тулилися. Або зведуть верхи ліщини докупи і позав'язують, як курінь, і так живуть. На полі вигрібають мерзлу картоплю — торішню, і ще не вмирають. Тоді партійці, а з ними червоні картузи, ловлять людей і приводять у сільраду, допитуються: "Чому ти не вмер?" Бо їм того треба, щоб люди пропадали: такий план їм дано через Москву, і далі, з сірчаного гнізда, що не при сонці називається".

Дарія Олександрівна не пам'ятає, як доїхала до своєї станції. Шлях до села здавався нескінченним. Ось і хата. Але сина тут немає і не було. Знеможена мати впала і заснула сном гірким, як біль. Вранці прибрала рідні могили, спекла корж. Виглядала сина, а його все не було. Лихоманка тривоги охопила жінку. Вона написала записку Андрієві, поклала під подушку шматочок хліба, взяла Оленчин зошит і поїхала на розшуки.

Село — як вовчі нетрі — розруйноване, спустошене, заросле і мовчазне.

26

Хлопець розгубився, коли течія внесла його у вагон самого. Кликав маму, але його голос губився, неможливо пробитися й до дверей. Коли поїзд рушив, обдивився — матері не було. Поплакав у кутку, а потім заснув. Прокинувся пізно і вискочив з вагона, знаючи, що уві сні пропустив багато станцій. Причепився на товарний поїзд і зійшов на станції, схожій на Кленоточівську. Пішов до села. Але село було мертве. Здибав якогось діда. Той сказав хлопцеві, щоб не ходив тут: піймають і зварять.

Андрійко побіг на станцію. Причепився на поїзд, що йшов на підйом. На вузловій

станції його зігнали. Тоді він, як і інші хлопці, почепився "під

пасажи́рським вагоном за залі́зччя і помандрував. Їхав, поки страшенно схотілося їсти. Встав у невеликому місті і пішов на розшуки. Знайшов лушпайки з яблука, потім рештки печива в коробці і підкріпився. Хотів їхати далі. Побачив товарні вагони, намірився вскочити в один, коли сторожа відвернеться. Але з жахом побачив, що там повно мертвих. І почув, як начальник розпорядився скинути все це в шурх, а зверху — нафту і дрова, щоб усі згоріли й не залишилося слідів.

Андрій похолов — і він би згорів, коли б учепився. Хтось викинув із вікна пасажи́рського поїзда пакунок з об'їдками. Хлопчик схопив усе це й жадібно з'їв. Далі знову мандрував під вагоном. Прокинувся від гамору — ганяли "зайців". Старші подорожні говорили, що тут кордон з Росією і гірко зауважували: "То не чути було, коли наше добро через нього тягли, а тепер об'явився". "Вартові загнали збір в товарові вагони і весь потяг, складений з них, пішов назад від замкнутого кордону. Назустріч, до кордону, вільно бігли з України без числа ешелони, навантажені збіжжям, городиною, м'ясом і всім, всім, що дає на землі невсипуща праця людей. Але їх самих, примерлих від голоднечі, після того, як виробили багатство для сусіда, гнано з пекельною лайкою геть: пропадати в розграбованих руїнах".

Біля Андрія сидів довговидий сивий чоловік зі смутними очима. Він розпитав хлопця, хто той: куди їде. Порадив їхати з ним у Білорусь — там люди значно добріші, і робота є, гілки тягати. Адже ж і дорогу вже згубив, три дні блукає. Та й матері може підсобити, як заробить хліба. Андрій дуже скучав за мамою, але мрія порадувати її заробленим хлібом перемогла. Він обернувся в родича дроворуба Никифора Петровича. Дядько дав хлопцеві поїсти і розповів про свою попередню подорож до столиці на півночі, де повно всякого награбованого селянського добра. Потім сказав, що тепер вони поїдуть у Білорусь: там хороші люди, зберегли правду і по-сусідському допомагають.

Коли дізнався, що малий з Кленоточі, зрадив. Йому треба було передати в село вістку про пічників Бережанів — обоє померли. Жінка — від хвороби, а чоловік — упав з висоти на роботі.

Андрієві було жалко добрих людей, од яких завжди віяло спокоєм.

Ось прибули до станції, оточеної лісками. Усіх взяли на роботу, поселили в бараках. Підлітки тягали гілля від досвіту до смерку. Люди голодні і втомлені. Платня за каторжну роботу мала, бо й тут верховодить моско-вин. Якби не давали супу — не вижили б.

Коли дядько Никифор і Андрій поверталися з села, де купили поживи до лісного супу, якийсь шофер підвіз їх. У селі гарно нагодували і відмовилися брати гроші, а городину продали дуже дешево. Дядько сказав: "Дивись, народ великий, коли в нього душа велика і серце добре".

Спочатку Андрієві в таборі було цікаво, а потім занудьгував, бо все — мати перед очима. Може, вона там самотня помирає. І вирішив їхати додому. Никифоров сумно сказав, що не хотів би хлопця відпускати, але раз той так хоче... Дав гроші, торбинку з харчами і листок із накресленою дорогою.

Зароблені і подаровані гроші Андрійко беріг для мами на комерційний хліб, сам їхав "зайцем". На одному вокзалі, де поїзд став надовго, хлопець пішов пошукати чогось їстівного. Побачив недалеко схили і нірки ховрахів. Вирішив спробувати щастя. Довго робив приладдя, довго заливав нірку водою з калюжі, поки нарешті не поцілів ломакою звірка, що вискочив.

Долаючи огиду до самого себе, обробив ховрашка, став підсмажувати його на багатті. Коли їв, відчув чийсь погляд. Якась жінка стояла і просто дивилася, як він їв. Андрій забрав їжу і пішов. Потім йому зробилося не по собі, він повернувся, відділив частину м'яса, віддав жінці.

Дорогу додому за допомогою креслення знайшов легко. Але вдома мами не було — лише записка. Хлопчик поклав хліб під мамину подушку і пішов на подвір'я. Могилки і все скрізь заросло бур'яном. Людей майже немає. Андрій пішов до сільради — може, зустріне когось із знайомих. Але всюди пусто. Біля дитячого будинку — живі скелетики ступають. Виніс скибочку хліба жінці, що їла кропиву з дитиною на вулиці, але та вже десь ділась.

Дарія Олександрівна вернулася на станцію, де загубила сина, і вже не могла звідти відійти, все ждала. Потім подумала поїхати додому, але злякалася думки, що розминеться з дитиною. Її мучили то напади страху, то коротке безпам'ятство. Розгублена думками, не встереглася: її схоплено і вивезено в степ, добре, хоч недалеко, верст за двадцять. Ледве—ледве добрела з іншими до станції, живлячись то корінцями, то перемерзлими торішніми бурячками чи дрібними соняшниками. Вийняла Оленчин зошит, облила слізьми і поспішила до поїзда.

Люди з вагонів бачили, як висока худа жінка йшла і раптом упала. Пасажири підбігли, побризкали водою, хтось поклав скибочку хліба. Знайшовся і лікар. Попробував пульс і сказав, що вона помирає від надмірного виснаження. Всі постояли мовчки, знявши капелюхи. Тільки один подорожній з викривленими і брезкливими губами сказав: "Чорт з нею, такі, як вона, не хочуть робити!" На нього так похмуро подивилися, що він відметнувся від натовпу, погано лаючись.

Звернули увагу, що в руці у жінки якийсь зошит, взяли, прочитали: "Зошит учениці... Олени Катранник". Той чоловік, що дав хліб, сказав: "Найдорожча річ була в матері від покійної доні, мабуть, остання, вся оплакана: з нею і смерть..."

Повертаючись через бур'янисті садиби, Андрій збирав по садках кісточки, розбивав їх і живився зернятами.

Біля садиби помітив лист. Адреса, як у них, лише прізвище інше — Кантарик. Це — старим коло перехрестя. Вирішив однести. По дорозі побачив бородатого чоловіка з торбою, який ніяк не міг хвіртку відчинити — руки не слухалися. Це був Петрун, батько покійного шкільного товариша Дмитрика. Андрійко допоміг дядькові дійти до хати. Вийшла жінка, зраділа, а чоловік каже, що охляв зовсім, пропадає без хліба. Дав гроші і попросив дружину піти щось знайти їстівне. Та попросила хлопчика посидіти поки що

біля недужого. Жінки довго не було, потім повернулася, але без хліба, а з пляшкою горілки — нічого іншого купити немає. Петрун став докоряти — йому не горілка потрібна, а хліб, бо помре. Тоді Андрій вирішив принести голодному хліб. Коли дядько побачив його — аж затрусився. Сказав, що це його врятує і що він колись віддячить хлопцеві.

Андрій поніс листа Кантарикам, але ті тільки—но померли обоє. Хлопець злякався і втік. З того часу боявся підходити до чужих дверей, здичавів зовсім.

Ходив завжди насторожений. Випивав колосся, що вже почало наливатися. Помічав кожну зернинку, кожну кісточку чи торішній бурячок. Не хотів нікуди йти із села, чекав маму, а вона все не йшла.

Коли зерно почало дозрівати, шукачів ставало все більше, а напади сторожі — все лютіші. Спійманим давали десять років таборів. Все частіше хлопець бачить у полі покійників. Він уже змирився з пусткою. Одного разу його побачила тітка Петруниха і покликала до себе. Андрійко дивився недовірливо й розмовляти вже одвик. Жінка дала дитині маленький хлібець. Андрій вимовив "спасибі" і побіг у найдавший закуток їсти. Тепер він знав, що ще є у світі хтось, хто був би до нього добрий. Став спостерігати за хатою Петрунів. Недужий господар ледве молотив снопи, що були, як віник.

Урожай 1933 року видався невиданий: ніби казковий. Важкі колоски ждали женців. Але їх не було, бо народ повимирав. Не допомогли і прислані із заводів та фабрик. Так і догнивав урожай на пні аж до Різдва. Ті хлібороби, що хотіли підживитися сирим зерном на полі, помирали на місці у страшних муках — шлунки не витримували. Схована трупарня ставала дедалі жахливішою; тліла з нестерпною сморідністю.

Коли розгорнулися жнива, то всіх, хто міг косити або в'язати, наймали на роботу. Ходив і дядько Петрун. А для хлопця настала грізніша пора, бо скрізь стояли наглядачі.

Якось вранці Андрій прокинувся від того, що хтось стукав у шибку. Це тітка Петруниха кликала його йти на роботу — дістане хліба. Сусіди запропонували хлопцеві перебратися жити до них. їхній син помер, і не вистачає однієї душі в хаті. Андрій пообіцяв перейти, але спочатку поїде шукати маму.

Першими днями німечні хлібороби ледве здужали працювати. Потім, підготовані юшкою і кашею, віджили. Хоч робота не пригнічувала тяжкістю, так мучив жах. Скрізь лежали мертві, і на жниварці не можна було працювати. Люди задихалися від смороду. Петрунова жінка порадила розводити вогнища і палити сирий бур'як — тоді дим переб'є нудотний і страшний повів від покійників, які лежали на полі.

Андрій звик до роботи, охоче виконував усі доручення — і воду жінцям носив, і вогнище доглядав, і снопи тягав. Тітка була до нього дуже добра; завжди щось приберігала з'їсти, не кривдила і не кричала. Але коли хлопець побачив, як одна мати припала до свого сина, коли той порізався бур'яниною, відчув себе нещасним сиротою і так гірко заплакав, як ніколи в житті.

Андрій вирішив негайно їхати на розшуки матері, хоч як його відмовляли. Вночі, коли дядько Петрун і тітка заснули, тихо вийшов, зайшов додому — нікого немає. Присів біля порогу і задрімав. Коли прокинувся, стрепенувся, бо багато часу пройшло.

Треба вибиратися з села, щоб ніхто не бачив. Йшов безлюдними вулицями. Коли порівнявся із садибою пічника, не втримався — пішов подивитися, чи не зрушено заповідного місця, де закопана церковна чаша. Ні, все на місці. Хлопець перебирає руками рослини, що тут вирости, вловлює тонкий запах м'яти, і це нагадує йому материну хустку. "Тут, під зеленню і ґрунтом — святиня, про огненну силу якої страшно помислити. І стояти тут треба з пошаною! — як в церкві".

Андрійко поспішав нерівною дорогою. Коли оглянувся — над заповідним місцем підводилося якесь полум'я. "Палахкотливий стовп, що розкидав свічення, мов грозовиці, на всі напрямки в небозвід, прибрав обрис, подібний до чаші, що сховали її селяни в чорнозем і нікому не відкрили її таємниці, страшно помираючи одні за одними в приреченому колі.

Здається, над ними, з нетлінною і непоборимою силою, сходить вона: навіки принести порятунок".

1958—1961